

Vyresnio amžiaus asmenų psichologinės gerovės sąsajos su šeimos diskriminacijos patirtimi ir gyvenimo aplinkybėmis vaikystėje

Eimontas, Jonas; Bagdonas, Albinas; Kairys, Antanas; Zamalijeva, Olga; Pakalniškienė, Vilmantė; Sadauskaitė, Raimonda

Vyresnio amžiaus asmenų psichologinės gerovės sąsajos su šeimos diskriminacijos patirtimi ir gyvenimo aplinkybėmis vaikystėje

Psichologija, vol. 63, 2021

Vilniaus Universitetas, Lituania

Disponible en: <https://www.redalyc.org/articulo.oa?id=692973906008>

DOI: <https://doi.org/10.15388/Psichol.2021.31>

Esta obra está bajo una Licencia Creative Commons Atribución 4.0 Internacional.

Vyresnio amžiaus asmenų psichologinės gerovės sąsajos su šeimos diskriminacijos patirtimi ir gyvenimo aplinkybėmis vaikystėje

The Links Between Childhood Life Circumstances, Family Persecution and Discrimination Experiences, and Well-Being in Later Life

Jonas Eimontas jonas.eimontas@fsf.vu.lt

Vilniaus universitetas, Lithuania

Albinas Bagdonas albinas.bagdonas@fsf.vu.lt

Vilniaus universitetas, Lithuania

Antanas Kairys antanas.kairys@fsf.vu.lt

Vilniaus universitetas, Lithuania

Olga Zamalijeva olga.zamalijeva@fsf.vu.lt

Vilniaus universitetas, Lithuania

Vilmantė Pakalniškienė vilmante.pakalniskiene@fsf.vu.lt

Vilniaus universitetas, Lithuania

Raimonda Sadauskaitė raimonda.sadauskaite@fsf.vu.lt

Vilniaus universitetas, Lithuania

Psichologija, vol. 63, 2021

Vilniaus Universitetas, Lithuania

Recepción: 26 Febrero 2021

Aprobación: 23 Abril 2021

DOI: <https://doi.org/10.15388/Psichol.2021.31>

Redalyc: <https://www.redalyc.org/articulo.oa?id=692973906008>

Summary: Žmogaus gyvenimo kelias kėlė ir toliau kelia diskusijas: ar jis tolydus, ar šuoliškas, kokios nenutrūkstamos gijos sieja skirtingus amžiaus tarpsnius, kokiais būdais tas sąsajas nustatyti. Šio tyrimo tikslas – įvertinti gyvenimo aplinkybių vaikystėje, šeimos politinių represijų ir diskriminacijos patirčių reikšmingumą prognozuojant psichologinę gerovę vyresniame amžiuje. Tyrimui panaudoti Europos sveikatos, senėjimo ir išėjimo į pensiją (SHARE) tyrimo 7-os bangos duomenys. Į tyrimą buvo įtraukti 1 985 Lietuvoje gyvenantys 50 metų ir vyresni respondentai (63,8 % – moterys). Psichologinė gerovė buvo įvertinta 12-os teiginių Kontrolės, autonomijos, savirealizacijos ir malonumo (CASP) skalės versija. Remiantis retrospektyvia savistata, surinkti duomenys apie vaikystės ir paauglystės gyvenimo aplinkybes, apimantys namų aplinką ir sąlygas, santykius šeimoje ir artimoje aplinkoje, šeimos persekiojimo ir diskriminacijos patirtį. Hierarchinė regresinė analizė atskleidė, kad šeimos represijų, persekiojimo ir vaikystės gyvenimo aplinkybių veiksnių įtraukimas padidina modelio prognostinę vertę 8 %. Santykiai su motina ir draugais, savo sveikatos ir gebėjimų vertinimas, knygų skaičius namuose ir kitų asmenų fizinis smurtas reikšmingai prognozuoja psichologinę gerovę vyresniame amžiuje, net kai kontroliuojami pagrindiniai sociodemografiniai kintamieji. Šio tyrimo rezultatai leidžia teigti, kad rūpestingos, saugios, stimuliuojančios ir kognityvinę raidą puoselėjančios socialinės aplinkos kūrimas vaikystėje gali prisidėti prie didesnės psichologinės gerovės net ir vyresniame amžiuje.

Keywords: psichologinė gerovė, vyresnio amžiaus žmonės, SHARE, gyvenimo vaikystėje aplinkybės.

Abstract: The life course perspective raised many discussions about continuity, types of threads linking different developmental stages, and ways to identify these links. The aim of this study was to evaluate the significance of childhood family circumstances and family repression / discrimination experiences in predicting psychological well-

being in later life. The Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe (SHARE) wave 7 data was used; 1985 respondents aged 50+ ($M = 66.23$, $SD = 10.52$) living in Lithuania (63.8 % – female) provided retrospective information on their early life circumstances, including home environment, relationships with family / friends, family persecution. Psychological well-being was assessed with a 12-item Control, Autonomy, Self-Realization, and Pleasure (CASP) scale. Results of the hierarchical regression analysis showed that the inclusion of family persecution and other childhood factors increases the prognostic value of the model by 8 percent. Relationships with mother and friends, self-rated health, perceived abilities, number of books at home, and physical harm by others significantly predicted psychological well-being among older adults, even after controlling pivotal sociodemographic variables. These results suggest that creating a caring, safe, and cognitively stimulating childhood environment can promote better development in early stages and contribute to greater psychological well-being in later life.

Keywords: psychological well-being, older adults, SHARE, childhood life circumstances.

Ivadas

Tiek moksle, tiek profesinėje praktinėje veikloje, tiek kasdieniame žmogaus ar žmonių grupių gyvenime svarbus vaidmuo tenka būsimų įvykių numatymui arba prognozavimui (pvz., meteorologas teikia orų prognozes, demografijos specialistas prognozuoja tikėtiną žmogaus gyvenimo trukmę, gydytojas – ligos eigą ar vaisto poveikį, ekonomistas – šalies ekonominę raidą, vaiko psichologijos specialistas – būsimą mokymosi sėkmę). Santykinai neseniai (pastarąjį dvidešimtmetį) pradėti ir prognostiniai senatvės tyrimai. Tiesa, mokslininkai jau seniai mėgina prognozuoti vyresnio amžiaus žmonių, sergančių įvairiomis ligomis, gyvenimo trukmę (Yourman et al., 2012). Sąvokos prognozė prasme tokius tyrimus gal net nėra pagrindo vadinti prognostiniais, nes tai nėra numatymas, kaip konkretus, dabartyje esantis asmuo funkcionuos sendamas ar jau žiloje senatvėje. Tai buvusio gyvenimo ir gyvenimo senatvėje kintamųjų sąsajų tyrimai. Abi grupės kintamųjų dažniausiai fiksuojamos iš asmens savistatos: retrospektyviai fiksuojami ankstesnių gyvenimo tarpsnių įvykiai ar faktai tampa lyg ir nepriklausomaisiais kintamaisiais, gyvenimo dabartyje situacijos elementai – priklausomaisiais kintamaisiais (Börsh-Supan et al., 2019; Börsh-Supan, 2020).

Viename apžvalginiame straipsnyje, skirtame senatvės tyrimų metodologijai aptarti (Bagdonas ir kt., 2017, p. 94), akcentuota, kad: „Senatvė nėra savarankiškas, tuščioje erdvėje atsiradęs raidos etapas: tai ankstesnių raidos etapų tąsa. Būtina pabrėžti, kad tai ne paprasta, o viso ankstesniojo gyvenimo determinuota tąsa. Metaforiškai galima pasakyti taip: senatvė yra ne tik natūralus gyvenimo kelio etapas, bet ir ankstesniųjų etapų atspindys ir priklausinys.“ Tai reiškia, kad senstančio ar seno žmogaus funkcionavimas – gebėjimas sėkmingai atlikti profesines ar kasdienio gyvenimo veiklas, jo savarankiškumas, socialinis aktyvumas ir pan. yra ankstesniųjų gyvenimo tarpsnių integralus priklausinys (integrali funkcija). Šią amžiaus tarpsnių funkcinę priklausomybę galima perfrazuoti ir buitiškesniu stiliumi: kaip gyventa, taip ir pasenta. Tokia

mintis, matyt, kilo ir mūsų klasikui V. Kudirkai, kuris dar 1890 m. savo garsiąją Laborą (Kol jaunas, o broli, sėk pasėlio grūdą...) užbaigia žodžiais: „O jeigu apilsis sunkiam darbe savo / Ir, nykstant spėkoms jau, nuliūsi, nerimsi, / Tai žvilgtelk ant darbo jaunų draugų tavo – / Vienoj akimirkoj iš naujo atgimsi“ (Kudirka, 2021, p. 2). Jeigu V. Kudirka Laboros priešpaskutinėje eilutėje žodį draugų būtų pakeitęs žodžiu dienų, galėtume sakyti, kad jis labai aiškiai ir tiesmukai išsakė hipotezę, kad paskutinis žmogaus gyvenimo tarpsnis yra ankstesniųjų gyvenimo tarpsnių pasekmė, o ne visiškai savarankus natūralus gyvenimo baigos etapas.

Tyrinėjant vyresnio amžiaus gyvenimo tarpsnį labai dažnai dėmesys atkreipiamas į psichologinės gerovės konstrukta. Psichologinę gerovę galime suprasti kaip įvairius savijautos aspektus (dažnai įvardijamus skirtingomis sąvokomis – gyvenimo kokybė, subjektyvia gerove ir t. t.) apimančią konstrukta (Bagdonas ir kt., 2013). Šiame tyrime remsimės Hyde ir kitų (2003) pasiūlyta gerovės samprata, pagal kurią gerovė reiškia poreikių tenkinimą. Laipsnis, kuriuo yra patenkinami poreikiai žmogaus gyvenime, atspindi asmens gerovę. Skiriamos keturios lygiavertės ir tarpusavyje susijusios poreikių rūšys: kontrolė, autonomiškumas, savirealizacija ir pasitenkinimas (Hyde et al., 2003; Wiggins et al., 2008). Kontrolė ir autonomiškumas – tai galėjimas valdyti savo gyvenimą ir laisvė jį tvarkyti savarankiškai. Savirealizacija ir pasitenkinimas apibūdina, kaip žmonės suvokia šios laisvės turėjimą ir geba mėgautis gyvenimo patirtimis. Taigi galima prielaida, kad psichologinę gerovę vyresniame amžiuje gali veikti ankstesnio gyvenimo etapų patirtys.

Empiriniai tyrimai patvirtina, kad gyvenimo eigos įvykiai siejasi su įvairiais funkcionavimo aspektais vyresniame amžiuje. Pavyzdžiui, ilgesnė mokymosi ir studijų trukmė, geresnė fizinė sveikata, didesni profesiniai pasiekimai ir stipresnė socialinė įtrauktis ankstesniais gyvenimo etapais prognozuoja geresnį pažintinį funkcionavimą, ilgesnę sveikų gyvenimo metų trukmę ir didesnę socialinį aktyvumą senatvėje (Tuokko & Smart, 2018), o aukštesnis socioekonominis statusas vaikystėje prognozuoja geresnį pažintinį funkcionavimą senatvėje, tačiau tas funkcionavimas greičiau blogėja nuo 50 iki 90 metų (Artsen et al., 2019). Įvairūs tyrimai parodė sąsajas tarp ankstesniųjų gyvenimo tarpsnių ypatumų ir atminties gebėjimų vyresniame amžiuje (Bordone & Weber, 2012; Gaymu & Springer, 2010; Niedzwiedz et al., 2014), gyvensenos veiksmų ir nusiskundimų sveikata senatvėje (Abuladze et al., 2017), šeiminių santykių ir pasitenkinimo gyvenimu senatvėje (Solé-Auró & Cortina, 2019; Buia et al., 2019; Damri & Litwin, 2019), lėtinės ligos ir pasitenkinimo gyvenimu (Becchetti & Pisani, 2020; Mojon-Azzi & Sousa-Poza, 2011; Belloni et al., 2019), neįgalumo ir pasitenkinimo gyvenimu (Puvill et al., 2019). Tyrėjų dėmesio susilaukė ir dvi specifinės sritys – gyvenimo veiksniai vaikystėje ir šeimos diskriminavimas, tiesa, tyrimų atlikta gerokai mažiau.

Nustatyta, kad santykių su tėvais vaikystėje kokybė susijusi su gerove vėlesniame gyvenime: geresni santykiai su motina susiję su mažesniu kasdieniu distreso išgyvenimu, o geresni santykiai su tėvu – su mažesniu

emocingumu reaguojant į kasdienius stresorius (Mallers et al., 2010). Iš ankstesnių tyrimų taip pat žinoma, kad vaikai, kurie vaikystėje patyrė tėvų prievartą, žiaurumą ar perdėtą griežtumą, nėra patenkinti savo santykiais su kitais asmenimis suaugę ir gana prastai vertina savo gyvenimo partnerius (Colman & Widom, 2004; Finkelhor et al., 1989), taip pat jiems kyla didesnių sunkumų palaikyti intymius ar romantiškus santykius (Colman & Widom, 2004), palyginti su asmenimis, kurie tokios patirties neturėjo. Prievartos patyrimas šeimoje vaikystėje taip pat siejamas su prastesne fizine, psichine sveikata, dažnesniais skausmo patyrimais, blogesniu fiziniu funkcionavimu vyresniame amžiuje, didesne tikimybe susirgti depresija ir nerimo sutrikimais (Sachs-Ericsson et al., 2011; Talbot et al., 2009). Remiantis tyrimų rezultatais teigiama, kad negatyvios patirties vaikystėje, ypač patirtos prievartos, poveikis išlieka visą gyvenimą, nors apsauginiai veiksniai brandos metu šį poveikį gali susilpninti (Draper et al., 2008). Tad patyrimai ankstyvame amžiuje turi poveikio vėlesniems patyrimams ir asmens gerovei, tačiau nėra aiškaus atsakymo, kiek šis poveikis keičia vyresnio amžiaus asmenų psichologinę gerovę.

Ankstyvojo amžiaus aplinkybės ir šeimos politinių represijų bei diskriminacijos patirtis nevienareikšmiškai susiję su psichologine gerove vyresniame amžiuje. Tai atspindi Holokausto, sovietinių represijų tyrimų rezultatai. Viena vertus, traumuojanči patirtis ankstyvojoje vaikystėje gali būti susijusi su prastesne psichologine gerove vyresniame amžiuje. Lenkijoje atlikto tyrimo metu nustatyta, kad vyresnio amžiaus asmenų psichologinę gerovę galime prognozuoti pagal tai, ar būdami vaikai Antrojo pasaulinio karo metais jie neteko tėvų (Lis-Turlejska et al., 2008). Kita vertus, olandų atliktais Holokausto aukų tyrimais nustatyta, kad gautos pagalbos kokybė po vaikystėje patirtų traumų reikšmingai prognozuoja gerovę vyresniame amžiuje (van der Hal-van Raalte et al., 2007). Gailienė su kolegomis ištyrė trijų skirtingo amžiaus kartų Lietuvos gyventojų patirtis, išgyvenant okupacijos, trėmimų ir nepriklausomybės atkūrimo pasekmes (Gailienė, 2015). Tyrimas atskleidė, kad šeimos patirtos represijos yra susijusios su tam tikrais pozityviais veiksniais vėlesnėse kartose. Nuo politinių represijų nukentėjusių šeimų jauniausios kartos atstovai, palyginti su nenukentėjusiomis šeimomis, pasižymėjo didesniu optimizmu, o vidurinės kartos atstovai – psichologiniu atsparumu (Skerytė-Kazlauskienė et al., 2015). Tokius skirtumus bandoma aiškinti tuo, kad atkūrus nepriklausomybę tarsi buvo pašalinta istorinė neteisybė: represijas patyrę žmonės buvo pripažinti nukentėjusiais (Bieliauskaitė ir kt., 2015). Tarpgeneracinis traumos ir atsparumo perdavimas randamas ne viename tyrime (Kazlauskas et al., 2017; Serbin & Karp, 2004). Mažulytė-Rašytinė (2017) atkreipia dėmesį, kad represijų poveikis geriau paaiškinamas, kai atsižvelgiama į santykius su artimaisiais. Sovietinės politinės represijas patyrusių šeimų vėlesnės kartos pasižymėjo geresne savijauta, laimingumu, didesniu psichologiniu atsparumu, didesniu optimizmu ir viltingumu ir šie veiksniai susiję su kalbėjimosi apie traumines patirtis šeimoje ypatybėmis (Mažulytė-Rašytinė, 2017). Todėl bandydami suprasti, kurie žmogaus gyvenimo įvykiai

ar aplinkybės lemia jo psichologinę gerovę vėlesniame amžiuje, negalime apsieiti be socialinius, šeimos ryšius paveikusių veiksnių analizės.

Iš pateiktos informacijos galima teigti, kad žmogaus gyvenimo trajektorija sudaro vieną nenutrūkstamą kontinuumą: kiekvienas raidos taškas ar tarpsnis determinuoja (nubrėžia) ne tik artimiausią, bet ir tolimesnius raidos tarpsnius, taip pat paskutinį tarpsnį – senatvę. Tačiau tuo pat metu lieka neatsakyti svarbūs klausimai – kokio stiprumo sąsajos išlieka tarp vaikystės patirčių, šeimos patirtų politinių represijų ar diskriminacijos, praėjus dešimtmečiams. Taip pat ankstesni tyrimai neatsako į klausimą, kurie iš minėtų veiksnių yra svarbūs, suprantant vyresnio amžiaus asmenų gerovę. Tyrime bus analizuojami Europos sveikatos ir išėjimo į pensiją (SHARE) 7 bangos tyrimo duomenys. Remiantis šiuo tyrimu jau buvo atlikta pora analizių (Buia et al., 2019; Damri & Litwin, 2019), kurios įrodė, kad galimos sąsajos tarp vaikystės patirčių ir gerovės vyresniame amžiuje, tačiau jos apėmė tik ribotą vaikystės patirčių spektrą, o patirtų represijų neanalizavo. Be to, jos naudojo visos SHARE tyrimo imties (27 šalių) duomenis, toks apibendrinimas potencialiai galėjo neleisti atskleisti specifinių, su konkrečios šalies istorinėmis aplinkybėmis susijusių ryšių. Todėl šio tyrimo tikslas – remiantis SHARE Lietuvos imties duomenimis įvertinti žmogaus gyvenimo aplinkybių vaikystėje, šeimos politinių represijų ir diskriminacijos patirčių reikšmingumą prognozuojant psichologinę gerovę.

Metodika

Tyrimo dalyviai

Tyrimui atlikti buvo panaudoti Europos sveikatos, senėjimo ir išėjimo į pensiją tyrimo (SHARE; angl. Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe) 7-os bangos duomenys (Bergmann et al., 2019; Börsch-Supan, 2020), kurie yra prieinami SHARE sistemoje užsiregistravusiems mokslininkams¹. Visi SHARE tyrimo dalyviai atrinkti taikant atsitiktinės atrankos metodą. Į analizę buvo įtraukti 1 985 Lietuvos gyventojų ir jų sutuoktinių ir (ar) partnerių duomenys. Šiam tyrimui atrinktų tiriamųjų amžius svyruoja nuo 50 iki 97 m. ($M = 66,23$, $SD = 10,52$), iš jų 1 267 yra moterys (63,8 %) ir 718 vyrų (36,2 %). Tiriamųjų formalaus išsilavinimo trukmė svyruoja nuo 0 iki 28 metų ($M = 11,36$; $SD = 3,84$).

Kintamieji ir jų matavimo būdai

Vaikystės ir paauglystės gyvenimo aplinkybės. Siekiant įvertinti, kiek vaikystės ir paauglystės aplinkybės leidžia prognozuoti psichologinę gerovę vyresniame amžiuje, buvo atrinkti kintamieji, apibūdinantys tyrimo dalyvių vaikystės namų aplinką ir sąlygas, santykius šeimoje ir

artimoje aplinkoje, smurto patyrimą ir šeimos istorines traumas. Šie duomenys surinkti remiantis retrospektyvia tyrimo dalyvių savistata.

Šeimos istorinės traumos. Šeimos istorinėms traumoms įvertinti buvo naudojami trys klausimai. Tiriamieji turėjo nurodyti, ar jie asmeniškai kada nors buvo persekiojami ar diskriminuojami dėl savo politinių įsitikinimų, religijos, etninės priklausomybės ar tautybės, seksualinės orientacijos, kilmės arba jų artimų giminių religijos ar politinių pažiūrų. Taip pat buvo klausiama, ar dėl karo, persekiojimo ir diskriminacijos tiesiogiai nukentėjo tyrimo dalyvio motina arba tėvas.

Santykiai šeimoje ir artimoje aplinkoje. Santykiai šeimoje ir artimoje aplinkoje buvo įvertinti naudojant devynių klausimų duomenis. Penkių balų Likerto skale, kur 1 reiškia „puikiai“, o 5 – „blogai“, tyrimo dalyviai atskirai įvertino savo santykius su motina ar užauginusia globėja ir tėvu ar užauginusiu globėju. Keturių balų Likerto skale, kur 1 reiškia „labai“, o 4 – „visai ne“, tiriamųjų buvo prašoma įvertinti ir tai, kiek motina ar užauginusi globėja ir tėvas ar užauginęs globėjas suprato jų problemas bei rūpesčius. Be to, tyrimo dalyviai keturių balų skale, kur 1 reiškia „dažnai“, o 4 – „niekada“, įvertino, kaip dažnai vaikystėje jie jautėsi vieniši dėl draugų trūkumo ir turėjo draugų, su kuriais leisdami laiką jautėsi patogiai. Tiriamųjų taip pat buvo prašoma nurodyti, kaip dažnai jie patyrė fizinę žalą ir (ar) smurtą artimoje aplinkoje. Kadangi skirtingi žmonės gali skirtingai suprasti, kas yra fizinė žala, formuluojant klausimą buvo naudojamos konkrečios tokios žalos apraiškos. Klausimo pavyzdys: „Kaip dažnai Jūsų mama Jus stumtelėdavo, sugriebdavo, pastumdavo, mesdavo į Jus ką nors, pliaukštelėdavo ar trenkdavo Jums?“ Šie klausimai buvo orientuoti į motinos ar užauginusios globėjos, tėvo ar užauginusio globėjo, kitų asmenų elgesį ir buvo vertinami keturių balų Likerto skale, kur 1 reiškia „dažnai“, o 4 – „niekada“.

Kitos gyvenimo vaikystėje ir paauglystėje aplinkybės. Kitos gyvenimo vaikystėje ir paauglystėje aplinkybės įvertintos naudojant devynis klausimus. Minėti klausimai apibūdina tiek buitinių sąlygų ir namų aplinkos, tiek kitų vaikystės aplinkybių subjektyvų vertinimą. Galvodami apie šeimą, kurioje užaugo, t. y. nuo gimimo iki tol, kol jiems sukako 16 metų, tiriamieji turėjo trijų balų Likerto skale, kur 1 reiškia „gera finansinė padėtis“, o 3 – „prasta“, įvertinti savo šeimos finansinę situaciją. Apklausos metu tyrimo dalyvių taip pat buvo prašoma keturių balų Likerto skale įvertinti religijos svarbą šeimoje jiems augant, kur 1 reiškia „labai svarbu“, o 4 – „visiškai nesvarbu“, ir penkių balų Likerto skale, kur 1 reiškia „puiki“, o 5 – „prasta“, įvertinti savo sveikatą vaikystėje. Tiriamųjų taip pat buvo prašoma nurodyti, ar jie kada nors turėjo brolių arba seserų.

Kadangi gyvenimo sąlygos ir kitos vaikystės aplinkybės su laiku gali labai kisti, jas vertinant, tiriamiesiems reikėjo prisiminti ir galvoti apie laikotarpį, kai jie buvo 10 metų. Respondentų buvo prašoma nurodyti, kiek kambarių buvo namų ūkyje, įskaitant miegamuosius, tačiau neskaičiuojant virtuvės, vonios kambarių bei koridorių, ir suskaičiuoti, įskaitant respondentą, kiek žmonių tuo metu gyveno jų būste. Tiriamųjų taip pat buvo prašoma įvertinti, kiek maždaug būste, kuriame jie gyveno, buvo knygų, pasirenkant vieną iš penkių galimų atsakymo variantų,

kuriuose buvo nurodomas tiek knygų skaičius, tiek kokybinis šio skaičiaus apibūdinimas: 1 – „nebuvo ar buvo labai mažai (0–10 knygų)“, 2 – „tiek, kad užpildytų vieną lentyną (11–25 knygų)“, 3 – „tiek, kad užpildytų vieną knygų spintą (26–100 knygų)“, 4 – „tiek, kad užpildytų dvi knygų spintas (101–200 knygų)“, 5 – „tiek, kad užpildytų dvi ar daugiau knygų spintas (daugiau kaip 200 knygų)“. Vertindami knygų skaičių, tiriamieji turėjo neišsakyti žurnalų, laikraščių ar savo mokyklos vadovėlių. Galiausiai, tiek matematinius, tiek rašymo bei skaitymo gebėjimus respondentai vertino penkių balų Likerto skale, kur 1 reiškia „daug geriau“, o 5 – „daug blogiau“, savo gebėjimus lygindami su kitų savo klasės vaikų gebėjimais.

Psichologinė gerovė. Psichologinė gerovė vyresniame amžiuje buvo įvertinta 12-os teiginių Kontrolės, autonomijos, savirealizacijos ir malonumo (CASP) skalės versija (Hyde et al., 2003; von dem Knesebeck et al., 2005), atspindinčia žmogaus gyvenimo prasmės ir psichologinės gerovės savistatą. Šios skalės teiginiai apibūdina tiriamųjų vertinamą laisvę kontroliuoti savo gyvenimą, savarankiškai jį valdyti ir suvoktą gebėjimą mėgautis savo gyvenimo patirtimis (pvz., „Kaip dažnai Jums atrodo, kad Jūsų amžius nebeleidžia Jums daryti to, ką norėtumėte daryti?“). Kiekvieną teiginį tiriamieji turėjo įvertinti keturių balų Likerto skale, kur 4 reiškia „dažnai“, o 1 – „niekada“. Minimalus įvertis yra 12 balų, maksimalus – 48. Tyrime buvo naudotas integralus CASP rodiklis, kuris sudaromas su- muojant visų skalės teiginių įverčius, o didesnė jo reikšmė atspindi didesnę psichologinę gerovę. CASP teiginiai yra tarpusavyje gerai suderinti (Cronbacho $\alpha = 0,801$).

Kontroliniai kintamieji. Į analizę taip pat buvo įtraukti pagrindiniai tiriamųjų sociodemografiniai duomenys, tokie kaip amžius, lytis, dabartinė namų ūkio finansinė padėtis ir išsilavinimas. Dabartinė namų ūkio finansinė padėtis buvo vertinama subjektyviai, t. y. tiriamieji 4 balų Likerto skale, kur 1 reiškia „labai sunkiai“, 4 – „lengvai“, turėjo įvertinti, kaip jų namų ūkis suduria galą su galu. O atsižvelgiant į tai, kad švietimo sistemoje per pastarąjį šimtmetį įvyko daug permainų, vietoj įgyto išsilavinimo kategorijų šiame tyrime buvo panaudota formalaus išsilavinimo trukmė metais, kuri neapima tėvų atliekamo mokymo namuose, savarankiško mokymosi ar apmokymo darbo vietoje.

Tyrimo eiga ir statistinė duomenų analizė

SHARE tyrimą koordinuoja ir duomenų rinkimą vykdė Europos mokslinių tyrimų infrastruktūra SHARE-ERIC. Duomenų rinkimas vyko 2017–2018 m. Gavus informuotą respondentų sutikimą buvo atliekama individuali CAPI (angl. computer-assisted personal interviewing) apklausa, kurią atliko apmokyti ir turintys apklausų patirties tyrėjai. Vieno respondento apklausa vidutiniškai truko apie 80 minučių. Išsamiau su SHARE 7-os bangos metodologija galima susipažinti Bergmann ir bendraautorių (2019) leidinyje. Statistinei duomenų analizei naudotas IBM SPSS Statistics 26 programinis paketas. Tyrimo dalyvių vaikystės ir paauglystės gyvenimo aplinkybių bei ypatumų

analizei pasitelkti aprašomosios statistikos metodai. Vidurkių skirtumai lyginti Welcho t testu nepriklausomoms imtims. Prognostiniai modeliai apskaičiuoti naudojant hierarchinę tiesinę regresinę analizę. Rezultatai laikomi reikšmingais, kai reikšmingumo lygmuo $p < 0,05$.

SHARE duomenys sukoduoti taip, kad mažesnė reikšmė dažnai atitinka geresnį vertinimą ar dažnesnį matuojamo kintamojo pasireiškimą (pvz., dabartinė namų ūkio finansinė padėtis buvo vertinama 4 balų Likerto skale, kur 1 reiškia „labai sunkiai“, 4 – „lengvai“), todėl tokie kintamieji skaičiuojant regresinės analizės rezultatus buvo perkoduoti taip, kad didesnis įvertis reikštų geresnį arba dažnesnį matuojamo kintamojo pasireiškimą. Regresinėje analizėje naudotas kintamųjų kodavimas pateiktas 4-oje lentelėje.

Rezultatai

Siekiant atsakyti į tyrimo klausimus, pirmiausia, pasitelkus aprašomąją statistiką, buvo išanalizuota retrospektyvia savistata pagrįsta informacija apie tyrimo dalyvių vaikystės ir paauglystės laikotarpio gyvenimo aplinkybes bei ypatumus. Šios analizės rezultatai pristatomi pirmoje rezultatų dalyje. Antroje rezultatų dalyje pristatomi daugialypės hierarchinės regresinės analizės rezultatai, rodantys, kokią reikšmę psichologinės gerovės lygiui vyresniame amžiuje turi vaikystės patirtys ir šeimos istorinės traumos, kai analizėje kontroliuojami pagrindiniai sociodemografiniai kintamieji. Trečioje dalyje pristatomi psichologinės gerovės vidurkių palyginimo tarp politinių represijų, persekiojimo, diskriminacijos patirties šeimoje turėjusiųjų ir neturėjusiųjų analizės rezultatai.

Vaikystės aplinkybės ir šeimos patirtys

Pirminė retrospektyviųjų duomenų analizė atlikta siekiant įvertinti tyrime dalyvavusių respondentų vaikystės ir paauglystės kontekstą, apimančią santykius artimoje aplinkoje, gyvenimo sąlygas, savo gebėjimų bei sveikatos vaikystėje vertinimą, šeimos istorines traumas.

1 lentelė.

Šeimos istorinės traumos: persekiojimo ir diskriminacijos patirtis

	Taip n (%)	Ne n (%)	Nenurodyta n (%)
Respondentas (-ė) patyrė persekiojimą ar diskriminaciją	103 (5,2)	1 874 (94,4)	8 (0,4)
Respondento (-ės) motina patyrė persekiojimą ar diskriminaciją	237 (11,9)	1 738 (87,9)	10 (0,5)
Respondento (-ės) tėvas patyrė persekiojimą ar diskriminaciją	416 (21,0)	1 545 (77,8)	24 (1,2)

Analizės rezultatai parodė, kad apie 5 % respondentų buvo susidūrę su persekiojimu ar diskriminacija (1-a lentelė), kurios pagrindine priežastimi įvardijo savo artimų giminių politinius ar religinius įsitikinimus arba savo politinius įsitikinimus. Tiriamieji taip pat nurodė, kad jų motina buvo beveik dvigubai rečiau patyrusi persekiojimą ar diskriminaciją (11,9 %) negu tėvas (21,0 %), o atvejai, kai bent vienas iš respondentų tėvų patyrė diskriminaciją, sudaro beveik ketvirtadalį visų atvejų.

2-oje lentelėje pristatomi pagrindiniai vaikystės ir paauglystės gyvenimo aplinkybių retrospektyvios savistatos rezultatai.

Vaikystės ir paauglystės aplinkybių analizės rezultatai parodė, kad beveik pusė respondentų šeimos, kurioje augo, finansinę padėtį vertino kaip vidutinę, o kiek daugiau nei ketvirtadalis ją vertino kaip prastą. Didžioji dauguma (92,1 %) turėjo brolių ar seserų, būnant 10 metų amžiaus būstas vidutiniškai sudarė 2,5 kambario ($SD = 1,08$), o kartu šiame būste gyvendavo vidutiniškai penki žmonės ($M = 5,44$, $SD = 1,97$). Du trečdaliai tyrimo dalyvių nurodė, kad būnant 10 metų jų namuose buvo mažai knygų, t. y. turimos knygos, neskaitant žurnalų, laikraščių ar mokyklos vadovėlių, geriausiai atveju užpildytų vos vieną lentyną. Beveik du trečdaliai tiriamųjų nurodė, kad šeimoje, kurioje jie augo, religija buvo svarbi arba labai svarbi. Vertindami savo matematikos, skaitymo ir rašymo gebėjimus, daugiau kaip 40 % respondentų nurodė, kad jų gebėjimai buvo panašūs į bendraklasių, bet galima pastebėti bendrą tendenciją, kad skaitymas bei rašymas buvo vertinami palankiau nei matematikos gebėjimai.

2 lentelė.

Vaikystės ir paauglystės gyvenimo aplinkybės ir jų vertinimas

	Atsakymų pasiskirstymas n (%)					
	Gera	Vidutinė	Prasta	Buvo įvairiai	Nenurodyta	
Šeimos finansinė situacija iki 16 m.	234 (11,8)	899 (45,3)	551 (27,8)	47 (2,4)	252 (12,7)	
	0–10 knygų	11–25 knygos	26–100 knygų	101–200 knygų	> 200 knygų	Nenurodyta
Knygų namuose kiekis	789 (39,7)	531 (26,8)	436 (22,0)	131 (6,6)	86 (4,3)	12 (0,6)
	Labai svarbu	Svarbu	Nelabai svarbu	Visiškai nesvarbu	Nenurodyta	
Religijos svarba šeimoje augant	533 (26,9)	771 (38,8)	487 (24,5)	185 (9,3)	9 (0,5)	
	Puiki	Labai gera	Gera	Pakenčiama	Blogai	Nenurodyta ar labai įvairi
Sveikatos vaikystėje vertinimas	483 (24,3)	573 (28,9)	656 (33,0)	220 (11,1)	42 (2,1)	11 (0,6)
	Daug geriau	Geriau	Maždaug taip pat	Blogiau	Daug blogiau	Nenurodyta ar nelankė mokyklos
Matematika, palyginti su kitais, sekėsi	253 (12,7)	493 (24,8)	850 (42,8)	306 (15,4)	59 (3,0)	24 (1,2)
Skaitymas ir rašymas, palyginti su kitais, sekėsi	276 (13,9)	596 (30,0)	900 (45,3)	168 (8,5)	21 (1,1)	24 (1,2)

3 lentelė.
Santykiai su tėvais ir (ar) globėjais, draugais ir smurto patyrimas

	Atsakymų pasiskirstymas n (%)					
	Puikiai	Labai gerai	Gerai	Pakenčia- mai	Blogai	Nenurodyta
Santykius su motina ar globėja vertina	738 (37,2)	534 (26,9)	561 (28,3)	99 (5,0)	20 (1,0)	33 (1,7)
Santykius su tėvu ar globėju vertina	575 (29,0)	451 (22,7)	601 (30,3)	114 (7,3)	71 (3,6)	143 (7,2)
	Labai	Iš dalies	Mažai	Visai ne	Nenurodyta	
Motina ar globėja suprato problemas ir rūpesčius	1 054 (53,1)	711 (35,8)	136 (6,9)	48 (2,4)	36 (1,8)	
Tėvas ar globėjas suprato problemas ir rūpesčius	794 (40,0)	710 (35,8)	216 (10,9)	121 (6,1)	144 (7,3)	
	Dažnai	Kartais	Retai	Niekada	Nenurodyta	
Vienišumas dėl draugų trūkumo	87 (4,4)	229 (11,5)	260 (13,1)	1 399 (70,5)	10 (0,5)	
Malonus laiko leidimas su draugais	1 380 (69,5)	358 (18,0)	128 (6,4)	109 (5,5)	10 (0,5)	
	Dažnai	Kartais	Retai	Niekada	Nenurodyta	
Motinos ar globėjos fizinė skriauda	57 (2,9)	287 (14,5)	452 (22,8)	1 155 (58,2)	34 (1,7)	
Tėvo ar globėjo fizinė skriauda	59 (3,0)	212 (10,7)	404 (20,4)	1 175 (59,2)	135 (6,8)	
Kito asmens fizinė skriauda	19 (1,0)	134 (6,8)	229 (11,5)	1 592 (80,2)	11 (0,6)	

Įvertinus santykių artimoje aplinkoje kokybės rodiklius nustatyta, kad didžioji dauguma apklaustųjų savo santykius su tėvais ar juos užauginusiais globėjais vertino palankiai, jautėsi bent iš dalies jų suprasti ir matyti tendencija, kad santykiai su motina ar globėja yra vertinami kaip šiek tiek geresni negu santykiai su tėvu ar globėju. Taip pat svarbu pažymėti, kad dalis respondentų niekada negyveno su motina ar globėja arba su tėvu ar globėju (atitinkamai 1,1 % ir 5,0 %), o dalis atsisakė įvertinti santykius su tėvais ar globėjais arba nesugebėjo to padaryti. Dauguma tiriamųjų nurodė, kad retai jautėsi arba niekada nesijautė vieniši dėl draugų trūkumo (83,6 %), o kiek daugiau nei kas dešimtas respondentas retai arba niekada neturėjo draugų, su kuriais jaustųsi patogiai leisdami laiką. Galiausiai, vertinant fizinio smurto patyrimą, iki 3 % tiriamųjų nurodė, kad tėvai ar globėjai jų atžvilgiu dažnai naudojo

fizinę jėgą ir vos 1 % dažnai patyrė fizinį kitų asmenų smurtą. Santykių artimoje aplinkoje ir smurto patyrimo vaikystėje duomenys pristatyti 3-ioje lentelėje.

Psichologinė gerovė ir ją prognozuojantys veiksniai

Pirmiausia buvo apskaičiuoti Lietuvos respondentų psichologinės gerovės įverčiai. Vidutinis psichologinės gerovės įvertis pagal CASP skalę buvo 32,96 (SD = 6,36, Min. – 14, Max. – 48). Palyginus tyrime dalyvavusių vyrų (M = 33,34, SD = 6,10) ir moterų (M = 32,75, SD = 6,49) psichologinės gerovės lygį, nustatyta, kad, nors ir labai nedaug, vyrų rodikliai yra statistiškai reikšmingai didesni nei moterų ($t = 2,01$, $df = 1933$, $p = 0,046$).

Regresinė analizė buvo atlikta trimis žingsniais. Siekiant kontroliuoti sociodemografinių amžiaus, lyties, išsilavinimo ir subjektyviai vertinamos finansinės situacijos poveikį psichologinei gerovei, pirmuoju žingsniu į regresinę analizę buvo įtraukti šie kintamieji. Į antrąjį modelį papildomai įtraukti kintamieji, apibūdinantys tyrimo dalyvių ir jų šeimos represijų, persekiojimo ir diskriminacijos patirtis. Trečiuoju žingsniu įvesti ankstyvųjų vaikystės aplinkybių patirtis nusakantys veiksniai (4-a lentelė).

4 lentelė.

Psichologinės gerovės (CASP) prognozavimas remiantis demografinėmis informacija, vaikystės patirtimis ir šeimos istorinėmis traumomis

Nepriklausomieji kintamieji	1 modelis	2 modelis	3 modelis
	Beta (β)		
Amžius	-0,15***	-0,16***	-0,17***
Lytis (1 – vyras; 2 – moteris)	0,001	0,002	-0,02
Išsilavinimas metais	0,10***	0,10***	0,01
Namų ūkio finansinė padėtis (1 – sunki; 5 – gera)	0,38***	0,38***	0,35***
Patyrė diskriminaciją (0 – ne; 1 – taip)		0,01	0,01
Motina patyrė diskriminaciją (0 – nepatyrė; 1 – patyrė)		-0,04	-0,03
Tėvas patyrė diskriminaciją (0 – nepatyrė; 1 – patyrė)		-0,03	-0,04
Sveikata vaikystėje (1 – prasta; 5 – puiki)			-0,09***
Kambarių skaičius (kai buvo 10 m.)			0,03
Knygų skaičius (kai buvo 10 m.)			0,06*
Matematiniai gebėjimai, palyginti su kitais, kai buvo 10 m. (1 – daug blogiau; 5 – daug geriau)			-0,06*
Kalbiniai gebėjimai, palyginti su kitais, kai buvo 10 m. (1 – daug blogiau; 5 – daug geriau)			-0,06*
Kiek motina suprato problemas ir rūpesčius (1 – visai ne; 4 – labai)			-0,02
Kiek tėvas suprato problemas ir rūpesčius (1 – visai ne; 4 – labai)			-0,002
Santykis su motina vaikystėje (1 – blogai; 5 – puikiai)			-0,09*

Nepriklausomieji kintamieji	1 modelis	2 modelis	3 modelis
	Beta (β)		
Santykis su tėvu vaikystėje (1 – blogai; 5 – puikiai)			–0,02
Motina fiziškai smurtavo (1 – niekada; 4 – dažnai)			–0,05
Tėvas fiziškai smurtavo (1 – niekada; 4 – dažnai)			–0,04
Kitas asmuo fiziškai smurtavo (1 – niekada; 4 – dažnai)			–0,05*
Religijos svarba namuose augant (1 – visiškai nesvarbu; 4 – labai svarbu)			–0,01
Vieništumo jausmas vaikystėje dėl draugų trūkumo (1 – niekada; 4 – dažnai)			–0,06*
Draugų, su kuriais buvo patogų leisti laiką vaikystėje, turėjimas (1 – niekada; 4 – dažnai)			–0,08**
Šeimos finansinė padėtis (iki 16 m.) (1 – prasta; 3 – gera)			–0,02
Brolių, seserų turėjimas (1 – ne; 2 – taip)			–0,01
F	82,44***	47,44***	20,84*** ^a
R ²	0,20	0,20	0,28

Pastaba. * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$, a F pokytis statistiškai reikšmingas, palyginti su ankstesniu modeliu, $p < 0,001$. Į regresinę analizę įtraukti tie respondentai, kurie turėjo CASP vertinimą ($n = 1\,935$).

Pirmojo regresijos modelio rezultatai parodė, kad demografiniai kintamieji ir šeimos finansinės padėties vertinimas kartu paaiškino 20 % psichologinės gerovės rezultatų dispersijos. Pirmajame modelyje tik respondento lytis neturėjo prognostinės vertės. Antrajame regresijos modelyje į regresiją įtraukti šeimos patirtų politinių represijų, persekiojimo ir diskriminacijos kintamieji modelio nepagerino. Trečiajame modelyje pridėti vaikystės gyvenimo aplinkybių veiksniai prognostinę vertę padidino iki 28 %, tačiau, kitaip nei ankstesniuose modeliuose, išsilavinimas nebebuvo reikšmingas prediktorius. Be sociodemografinių veiksnių, trečiajame modelyje psichologinę gerovę statistiškai reikšmingai prognozavo vaikystės aplinkybės: sveikata, namuose prieinamas knygų skaičius, matematiniai ir kalbiniai gebėjimai, santykiai su motina ar užauginusia globėja, fizinio smurto patirtis ir draugų turėjimas vaikystėje bei vieništumas dėl draugų trūkumo.

Politinių represijų, persekiojimo, diskriminacijos patirtis ir psichologinė gerovė

Siekiant detaliau įvertinti nukentėjimo nuo politinių represijų, persekiojimo ir diskriminacijos patirčių sąsajas su psichologine gerove vyresniame amžiuje, buvo palyginti šias patirtis šeimoje turėjusių ir jų neturėjusių tyrimo dalyvių psichologinės gerovės įverčiai.

Atlikta statistinė analizė parodė, kad statistiškai reikšmingai didesne psichologine gerove pasižymi tie tiriamieji, kurių motinos nebuvo išsiųstos į darbo stovyklas, ir tie, kurių tėvai buvo deportuoti, ištremti ar turėjo bėgti nuo politinio persekiojimo. Kitas persekiojimo patirtis

šeimoje turėjusių tiriamųjų psichologinė gerovė nesiskyrė nuo tokių pat patirčių neturėjusių.

5 lentelė.

Psichologinės gerovės palyginimas tarp šeimose specifinio politinio persekiojimo patirties turėjusių ir neturėjusių

		Psichologinė gerovė						
		Nepatyrė		Patyrė		<i>t</i>	<i>df</i>	<i>p</i>
Persekiojimo pobūdis		<i>n</i>	<i>M (SD)</i>	<i>n</i>	<i>M (SD)</i>			
Iškalinimas	Motina	1921	32,96 (6,35)	13	34,08 (6,47)	−0,62	12,16	0,548
	Tėvas	1838	32,93 (6,33)	83	33,66 (6,61)	−0,99	88,93	0,323
Darbo stovykla	Motina	1904	33,01 (6,35)	30	30,30 (5,68)	2,59	30,15	0,015
	Tėvas	1872	32,94 (6,33)	49	33,71 (6,72)	−0,80	50,26	0,429
Koncentracijos stovykla	Motina	1929	32,98 (6,36)	5	30,20 (3,90)	1,59	4,06	0,187
	Tėvas	1904	32,98 (6,33)	17	30,29 (6,92)	1,60	16,24	0,130
Deportacija, išstėmimas ar pabėgimas	Motina	1831	32,92 (6,29)	103	33,85 (7,27)	−1,28	110,78	0,204
	Tėvas	1788	32,86 (6,30)	133	34,33 (6,76)	−2,44	149,58	0,016
Dalyvavimas karinėse operacijose ir (ar) veiksmuose	Motina	1930	32,98 (6,35)	4	29,25 (4,35)	1,71	3,03	0,185
	Tėvas	1867	32,91 (6,34)	54	34,52 (6,39)	−1,82	56,05	0,074
Rimta žala sveikatai (ir psichinei) arba sužalojimas	Motina	1893	32,97 (6,32)	41	33,12 (7,82)	−0,13	41,14	0,901
	Tėvas	1848	33,02 (6,34)	73	31,51 (6,39)	1,98	77,69	0,051
Mirtis	Motina	1875	32,98 (6,34)	59	32,71 (6,85)	0,30	61,17	0,768
	Tėvas	1835	32,98 (6,32)	86	32,41 (6,75)	0,79	92,14	0,438
Patyrė persekiojimą	Tiriamasis	1833	33,58 (7,37)	102	32,93 (6,30)	−0,87	109,37	0,385

Pastaba. Statistiškai reikšmingi skirtumai paryškinti.

Rezultatų aptarimas

Šiuo tyrimu siekėme įvertinti vyresnio amžiaus asmenų psichologinę gerovę prognozuojančius vaikystės gyvenimo aplinkybių bei šeimos politinių represijų ir persekiojimo patirties veiksnius. Atliktas tyrimas atskleidė, kad vis dėlto ankstyvosios vaikystės patirtys, bet ne šeimos politinių represijų ir diskriminacijos išgyvenimas gali reikšmingai prognozuoti psichologinę gerovę vyresniame amžiuje net tada, kai

kontroliuojamas respondentų amžius, lytis, išsilavinimas ir finansinė situacija. Skirtingai nei randama kitais tyrimais, psichologinės gerovės neprognozavo tiriamųjų ir jų tėvų patirtos politinės represijos (Lis-Turlejska et al., 2008; van der Hal-van Raalte et al., 2007). Tokius rezultatus iš dalies galime aiškinti tuo, kad analizėje nebuvo atsižvelgta į patirtos diskriminacijos ir politinių represijų specifškumą. Visi nukentėjimo nuo politinių represijų atvejai pateko į vieną grupę: tiek vieno iš tėvų mirtis, tiek įkalinimas koncentracijos ar darbo stovykloje, tiek deportacija ar priverstinis perkėlimas. Ankstesni tyrimai atskleidė, jog tai gali būti reikšmingas veiksnys ir parodė, kad įvairūs asmenų psichologiniai bruožai, tokie kaip optimizmas ar atsparumas, gali skirtis atsižvelgiant į tai, kas buvo agresorius: pavyzdžiui, nukentėję nuo nacių ar sovietų politinių represijų (Gailienė, 2015). Tai patvirtina ir mūsų tyrime atliktas specifines persekiojimo patirtis turinčių asmenų psichologinės gerovės palyginimas, parodęs, kad tam tikri patyrimai, kaip antai mamos kalinimas, gali prognozuoti prastesnę gerovę, o tėvo ištrėmimas didesnius gerovės įverčius nei to nepatyrusiųjų. Taigi skirtingos persekiojimo patirtys gali sietis tiek su prastesne, tiek su geresne asmenų psichologine gerove. Tačiau kai kuriuos patyrimus įvardijo išgyvenę tik labai maža dalis tiriamųjų, todėl jų į regresinę analizę nusprendėme neįtraukti. Reikalingi išsamesni, didesnių imčių specifines persekiojimo patirtis turinčių asmenų psichologinės gerovės tyrimai, kurie vertintų, kaip specifinės nukentėjimo nuo politinių represijų ir diskriminacijos patirtys gali veikti psichologinę gerovę vyresniame amžiuje.

Mūsų tyrimo rezultatai papildė ankstesniuose tyrimuose gautus rezultatus, kad gerovė vyresniame amžiuje siejasi su geresne sveikata vaikystėje (Haas, 2007; Kendig et al., 2016). Geresnę psichologinę gerovę prognozavo ir didesnis vaikystėje turėtų knygų skaičius bei geresni matematiniai ir kalbiniai gebėjimai, palyginti su bendraamžių. Tai siejasi su ankstesnių tyrimų rezultatais, kurie parodė, kad vaikų akademiniai pasiekimai tiek tiesiogiai, tiek per kitus reikšmingus veiksnus siejasi su tėvų išsilavinimu (Dubow et al., 2009; Muhammad, 2015); ilgalaikėje perspektyvoje išsilavinimas stipriai siejasi su pajamų lygiu, o šis su psichologine gerove (Ferrer-i-Carbonell, 2005). Brunello ir kitų tyrimas parodė, kad didesnis vaikystėje namuose buvusių knygų skaičius gali prognozuoti didesnes pajamas vėliau gyvenime (Brunello et al., 2017), tačiau Kendig ir kitų (2016) tyrimas nerado sąsajų tarp psichologinės gerovės ir knygų skaičiaus namuose. Santykių su tėvais reikšmė mūsų tyrime buvo nevienoda – reikšmingai psichologinę gerovę vyresniame amžiuje prognozavo tik gerai vertintas santykis su motina, bet ne su tėvu. Šiuo būdu mūsų tyrimo rezultatai papildė ankstesnius tyrimus, kuriais nustatytos santykių su tėvais retrospektyvus vertinimo ir patiriamo distreso bei atsparumo suaugusio amžiuje sąsajos (Mallers et al., 2010). Psichologinę gerovę reikšmingai prognozavo ir vaikystėje patirtas kitų nei tėvai asmenų naudotas smurtas. O tėvų naudotas smurtas jokios prognostinės galios neturėjo. Šį reiškinį psichologiniuose tyrimuose bandoma paaiškinti jau ne vieną dešimtmetį. Vienas iš paaiškinimų gali būti tas, kad kitų žmonių smurtas gali rodyti, jog tėvai ar kiti

už vaiką atsakingi asmenys vaikystėje jam nesukūrė saugios aplinkos. Ankstesni tyrimai liudija, kad jei vaikai iš tėvų gauna emocinę paramą, tėvai turi gerus santykius su vaiku, bet vaikas taip pat patiria tėvų fizinės bausmės, tokia kombinacija gal palengvinti tolesnes pasekmes (McLoyd & Smith, 2002; Pakalniškienė, 2008). Tad gali būti, kad santykiai su tėvais daug svarbesni (yra kaip apsaugantis veiksnys) vaiko ateičiai nei fizinio smurto patyrimas. O kitų žmonių, kurie yra ne šeimos nariai, naudoto smurto patyrimas neturi apsaugančio veiksnio, nes santykių su kitais žmonėmis gali ir nebūti ir tai vaikui bus didesnė trauma, nei šeimos narių naudoto smurto patyrimas. Socialinė situacija (draugų turėjimas) ir vienišumas vaikystėje, tačiau ne brolių ar seserų turėjimas taip pat reikšmingai prognozavo psichologinę gerovę vyresniame amžiuje. Vienišumo tyrimai atskleidė socialinio susietumo svarbą gerai fizinei ir psichologinei savijautai (Hawkley & Cacioppo, 2010). Mūsų tyrimo rezultatai atskleidė sąsajas tarp retrospektyviai vertinamo vienišumo, socialinių ryšių trūkumo ir psichologinės gerovės vyresniame amžiuje ir taip papildė vienišumo tyrimų rezultatus.

Šiame darbe ištyrėme vaikystės patirčių prognostinę galią vyresnio amžiaus asmenų psichologinei gerovei. Tyrimai rodo, kad ryšys tarp ankstyvosios vaikystės patirčių ir gerovės vyresniame amžiuje gali priklausyti nuo kitų patirčių, įvykusių jau suaugusiojo amžiuje (Kendig et al., 2016), todėl ateities tyrimuose būtų svarbu detaliau analizuoti galimus vaikystės patirčių kelius į gerovę vyresniame amžiuje. Analizuodami Lietuvos gyventojų psichologinę gerovę (Bagdonas ir kt., 2013) tyrėjai išskyrė tokias jos veiksnių grupes arba galimų įtakų gerovei matmenis: biologinį (pvz., genetiškai determinuota specifinė smegenų organizacija), sociodemografinį (pvz., lytis, šeima), socioekonominį (pvz., pajamos), asmenybinį (pvz., sąsajos su asmenybės bruožais) ir fizinės bei psichinės sveikatos (pvz., sirgimas lėtine liga). Tad yra galimybė, kad kai kurie šių veiksnių gali būti tarpininkai tarp vaikystės patirčių ir gerovės vyresniame amžiuje.

Rastos sąsajos tarp retrospektyviai vertinamų skirtingų amžiaus tarpsnių įvykių ar faktų turi būti aiškinamos labai atsargiai. Ir mūsų pateikiamuose regresijos modeliuose aptiktos sąsajos tarp psichologinės gerovės dabartyje ir retrospekcijos dėl fiksuotų vaikystės ir paauglystės įvykių ar faktų yra tik užuomina, kad tokių sąsajų gali būti. Pirmiau minėti veiksniai gali jas tiek sustiprinti (pvz., šališkumas viską vertinti teigiamiau – pozityvumo efektas; Kennedy et al., 2004), tiek susilpninti (pvz., dėl atminties problemų; Bahk & Choi, 2018). Verta paminėti ir tyrimų metodologijos ribotumus: SHARE apie asmens dabarties ir praeities – netgi santykinai tolimos praeities (vaikystės) duomenys buvo renkami iš to paties šaltinio – iš to paties respondento. Maždaug per 1,5 val. respondentas pristatydavo įvairiausius dabarties ir buvusio gyvenimo faktus ar įvykių vertinimus. Pirmiausia gali reikštis giluminis šališkumas: asmuo, teigiamai vertinantis savo dabartinio gyvenimo aspektus, gali turėti tendenciją teigiamiau vertinti ir skirtingų savo amžiaus tarpsnių įvykius ar būkles (Levine & Safer, 2002). Pagaliau veikia ir atminties veiksnys: respondentai – vyresnio amžiaus asmenys, tad praeities įvykiai

nebūtinai atkuriami visiškai tiksliai (Bahk & Choi, 2018). Išbristi iš tokios metodologinės aklavietės galėtų padėti tęstinis tyrimas, tačiau dėl labai ilgos trukmės jis sunkiai įgyvendinamas.

Išvados

1. Tyrimo rezultatai rodo, kad retrospektyviai vertinamos vaikystės aplinkybės leidžia prognozuoti vyresnio amžiaus Lietuvos gyventojų psichologinę gerovę. Regresinės analizės rezultatai parodė, kad demografiniai kintamieji ir šeimos finansinės padėties vertinimas kartu paaiškino 20 % psichologinės gerovės rezultatų dispersijos, į regresiją įtraukti šeimos patirtų politinių represijų, persekiojimo ir diskriminacijos kintamieji modelio nepagerino. O kontroliuojant demografinius ir patirtų represijų, persekiojimo bei diskriminacijos kintamuosius, vaikystės gyvenimo aplinkybių veiksniai prognostinę vertę padidino 8 %.
2. Reikšmingais psichologinės gerovės vyresniame amžiuje veiksniais laikytini amžius, finansinė padėtis bei vaikystės aplinkybės: sveikata, namuose prieinamas knygų skaičius, matematiniai ir kalbiniai gebėjimai, santykiai su motina ar užauginusia globėja, fizinio smurto patirtis ir draugų turėjimas vaikystėje bei vienišumas dėl draugų trūkumo.
3. Gilesnė analizė parodė, kad skirtingi asmenų tėvų patirtos diskriminacijos ar politinio persekiojimo tipai gali turėti skirtingas sąsajas su psichologine gerove vyresniame amžiuje. Atlikta statistinė analizė parodė, kad statistiškai reikšmingai didesne psichologine gerove pasižymi tie tiriamieji, kurių motinos nebuvo išsiųstos į darbo stovyklas, ir tie, kurių tėvai buvo deportuoti, ištremti ar turėjo bėgti nuo politinio persekiojimo. Tačiau kompleksiškesnės analizės dėl nedidelio respondentų, kurių tėvai patyrė tokio pobūdžio persekiojimą, skaičiaus atlikti nepavyko.

Padėkos

Finansavimą skyrė Lietuvos mokslo taryba (LMTLT), sutartis Nr. S-GEV-20-9.

SHARE duomenų rinkimą finansavo Europos Komisija per FP5 (QLK6-CT-2001-00360), FP6 (SHARE-I3: RII-CT-2006-062193, COMPARE: CIT5-CT-2005-028857, SHARE-LIFE: CIT4-CT-2006-028812), FP7 (SHARE-PREP: GA N°211909, SHARE-LEAP: GA N°227822, SHARE M4: GA N°261982, DASISH: GA N°283646) ir Horizon 2020 (SHARE-DEV3: GA N°676536, SHARE-COHESION: GA N°870628, SERISS: GA N°654221, SSHOC: GA N°823782), DG Employment, Social Affairs

& Inclusion. Papildomas finansavimas gautas iš Vokietijos švietimo ir mokslo ministerijos, Maxo Plancko mokslo pažangos draugijos (angl. Max Planck Society for the Advancement of Science), JAV Nacionalinio senėjimo instituto (angl. U.S. National Institute on Aging, U01_AG09740-13S2, P01_AG005842, P01_AG08291, P30_AG12815, R21_AG025169, Y1-AG-4553-01, IAG_BSR06-11, OGHA_04-064, HHSN271201300071C) bei įvairių kitų nacionalinių šaltinių (žr. www.share-project.org).

References

- Aartsen, M. J., Cheval, B., Sieber, S., van der Linden, B., Gabriel, G., Courvoisier, D. S., Guessous, I., Burton-Jeangros, C., Blane, D., Ihle, A., Kliegel, M., & Cullati, S. (2019). Advantaged socioeconomic conditions in childhood are associated with higher cognitive functioning but stronger cognitive decline in older age. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 116 (12), 5478–5486. <https://doi.org/10.1073/pnas.1807679116>
- Abuladze, L., Kunder, N., Lang, K., & Vaask, S. (2017). Associations between self-rated health and health behaviour among older adults in Estonia: A cross-sectional analysis. *BMJ Open*, 7 (6), 1–9. <http://dx.doi.org/10.1136/bmjopen-2016-013257>
- Bagdonas, A., Kairys, A., Liniauskaitė, A. ir Pakalniškienė, A. (2013). *Lietuvos gyventojų psichologinė gerovė ir jos veiksniai: monografija*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Bagdonas, A., Kairys, A. ir Zamalijeva, O. (2017). Senų žmonių funkcionavimo, senatvės ir senėjimo tyrimų gairės: biopsichosocialinio modelio prieiga. *Socialinė teorija, empirija, politika ir praktika*, 15, 80–102. <https://doi.org/10.15388/STEPP.2017.15.10811>
- Bahk, Y.-C., & Choi, K.-H. (2018). The relationship between autobiographical memory, cognition, and emotion in older adults: A review. *Aging, Neuropsychology, and Cognition*, 25 (6), 874–892. <https://doi.org/10.1080/13825585.2017.1377681>
- Becchetti, L., & Pisani, F. (2020). When money matters more: Long-term illness and the income/life satisfaction slope. *Review of Income and Wealth*, 1–23. <https://doi.org/10.1111/roiw.12485>
- Belloni, M., Cavapozzi, D., Bianco, C. D., Pan, Y., & Trucchi, S. (2019). How do Early-life Conditions shape Health Age Profiles Late in Life? In A. Börsch-Supan, J. Bristle, K. Andersen-Ranberg, A. Brugiavini, F. Jusot, H. Litwin, G. Weber (Eds.), *Health and Socio-Economic Status over the Life Course – First Results from SHARE Waves 6 and 7* (pp. 91–97). De Gruyter Oldenbourg. <https://doi.org/10.1515/9783110617245>
- Bergmann, M., Scherpenzeel, A., & Börsch-Supan, A. (Eds.) (2019). *SHARE Wave 7 methodology: Panel innovations and life histories*. Max Planck Institute for Social Law and Social Policy.
- Bieliauskaitė, R., Grigienė, D., Eimontas, J. ir Grigutytė, N. (2015). Nepriklausomybės pokyčių vertinimas: trys kartos Lietuvoje. Iš D. Gailienė (sud.), *Gyvenimas po lūžio: kultūrinių traumų psichologiniai padariniai* (p. 48–85) [Monografija]. Vilnius: Eugrimas.

- Bordone, V., & Weber, D. (2012). Number of children and cognitive abilities in later life. *Vienna Yearbook of Population Research*, 10, 95–126. <https://doi.org/10.2307/41940999>
- Börsch-Supan, A. (2020). *Survey of health, ageing and retirement in Europe (SHARE) Wave 7*. Release version: 7.1.0. SHARE-ERIC. Data set. <https://doi.org/10.6103/SHARE.w7.711>
- Börsh-Supan, A., Bristle, J., Andersen-Ranberg, K., Brugiavini, A., Jusot, F., Litwin, H., & Weber, G. (Eds.). (2019). *Health and socio-economic status over the life course – first results from SHARE Waves 6 and 7*. De Gruyter Oldenbourg. <https://doi.org/10.1515/9783110617245>
- Brunello, G., Weber, G., & Weiss, C. T. (2017). Books are forever: Early life conditions, education and lifetime earnings in Europe. *The Economic Journal*, 127 (600), 271–296. <https://doi.org/10.1111/ecoj.12307>
- Buia, R. E., Kovacic, M., & Orso, C. E. (2019). Effects of Adverse Childhood Experiences on Mental Well-being Later in Life. In A. Börsch Supan, J. Bristle, K. Andersen-Ranberg, A. Brugiavini, F. Jusot, H. Litwin, G. Weber (Eds.), *Health and Socio-Economic Status over the Life Course – First Results from SHARE Waves 6 and 7* (pp. 67–73). De Gruyter Oldenbourg. <https://doi.org/10.1515/9783110617245>
- Cohen, D. (2013). *How the child's mind develops*. Routledge.
- Colman, R. A., & Widom, C. S. (2004). Childhood abuse and neglect and adult intimate relationships: A prospective study. *Child Abuse and Neglect*, 28 (11), 1133–1151. <https://doi.org/10.1016/j.chiabu.2004.02.005>
- Damri, N., & Litwin, H. (2019). Relationships with Parents in Childhood and Well-Being in Later Life. In A. Börsch-Supan, J. Bristle, K. Andersen-Ranberg, A. Brugiavini, F. Jusot, H. Litwin, G. Weber (Eds.), *Health and Socio-Economic Status over the Life Course – First Results from SHARE Waves 6 and 7* (pp. 57–66). De Gruyter Oldenbourg. <https://doi.org/10.1515/9783110617245>
- Draper, B., Pfaff, J. J., Pirkis, J., Snowdon, J., Lautenschlager, N. T., Wilson, I., & Almeida, O. P. (2008). Long-term effects of childhood abuse on the quality of life and health of older people: Results from the Depression and Early Prevention of Suicide in General Practice Project. *Journal of the American Geriatrics Society*, 56 (2), 262–271. <https://doi.org/10.1111/j.1532-5415.2007.01537.x>
- Dubow, E. F., Boxer, P., & Huesmann, L. R. (2009). Long-term effects of parents' education on children's educational and occupational success: Mediation by family interactions, child aggression, and teenage aspirations. *Merrill-Palmer Quarterly*, 55 (3), 224–249. <https://doi.org/10.1353/mpq.0.0030>
- Ferrer-i-Carbonell, A. (2005). Income and well-being: An empirical analysis of the comparison income effect. *Journal of Public Economics*, 89 (5–6), 997–1019. <https://doi.org/10.1016/j.jpubeco.2004.06.003>
- Finkelhor, D., Hotaling, G. T., Lewis, I. A., & Smith, C. (1989). Sexual abuse and its relationship to later sexual satisfaction, marital status, religion, and attitudes. *Journal of Interpersonal Violence*, 4 (4), 379–399. <https://doi.org/10.1177/088626089004004001>
- Gailienė, D. (2015). *Gyvenimas po lūžio. kultūrinių traumų psichologiniai padariniai: monografija*. Vilnius: Eugrimas.

- Gaymu, J., & Springer, S. (2010). Living conditions and life satisfaction of older Europeans living alone: A gender and cross-country analysis. *Ageing and Society*, 30 (7), 1153–1175. <https://doi.org/10.1017/S0144686X10000231>
- Haas, S. A. (2007). The long-term effects of poor childhood health: An assessment and application of retrospective reports. *Demography*, 44 (1), 113–135. <https://doi.org/10.1353/dem.2007.0003>
- Hawkey, L. C., & Cacioppo, J. T. (2010). Loneliness matters: A theoretical and empirical review of consequences and mechanisms. *Annals of Behavioral Medicine*, 40 (2), 218–227. <https://doi.org/10.1007/s12160-010-9210-8>
- Hyde, M., Wiggins, R. D., & Blane, D. B. (2003). A measure of quality of life in early old age: The theory, development and properties of a needs satisfaction model CASP-19. *Aging & Mental Health*, 7 (3), 186–194. <https://doi.org/10.1080/1360786031000101157>
- Kazlauskas, E., Gailiene, D., Vaskeliene, I., & Skeryte-Kazlauskiene, M. (2017). Intergenerational transmission of resilience? Sense of coherence is associated between Lithuanian survivors of political violence and their adult offspring. *Frontiers in Psychology*, 8 (1677), 1–8. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2017.01677>
- Kendig, H., Loh, V., O'Loughlin, K., Byles, J., & Nazroo, J. Y. (2016). Pathways to well-being in later life: Socioeconomic and health determinants across the life course of Australian baby boomers. *Journal of Population Ageing*, 9 (1–2), 49–67. <https://doi.org/10.1007/s12062-015-9132-0>
- Kennedy, Q., Mather, M., & Carstensen, L. L. (2004). The role of motivation in the age-related positivity effect in autobiographical memory. *Psychological Science*, 15 (3), 208–214. <https://doi.org/10.1111/j.0956-7976.2004.01503011.x>
- Kudirka, V. (2021). Eilėraščiai. Šaltiniai. Paimta iš http://www.saltiniai.info/files/literatura/LG00/Vin-cas_Kudirka_Eil%C4%97ra%C5%A1%C4%8Diai.LG3300.pdf
- Levine, L. J., & Safer, M. A. (2002). Sources of bias in memory for emotions. *Current Directions in Psychological Science*, 11 (5), 169–173. <https://doi.org/10.1111/1467-8721.00193>
- Lis-Turlejska, M., Luszczynska, A., Plichta, A., & Benight, C. C. (2008). Jewish and non-Jewish World War II child and adolescent survivors at 60 years after war: Effects of parental loss and age at exposure on well-being. *American Journal of Orthopsychiatry*, 78 (3), 369–377. <https://doi.org/10.1037/a0014166>
- Mallers, M. H., Charles, S. T., Neupert, S. D., & Almeida, D. M. (2010). Perceptions of childhood relationships with mother and father: Daily emotional and stressor experiences in adulthood. *Developmental Psychology*, 46 (6), 1651–1661. <https://doi.org/10.1037/a0021020>
- Mažulytė-Rašytinė, E. (2017). Šeimos istorinių traumų ilgalaikiai padariniai: vėlesnių kartų psichologinio atsparumo tyrimas. Daktaro disertacija. Vilniaus universitetas.
- McLoyd, V. C., & Smith, J. (2002). Physical discipline and behavior problems in African American, European American, and Hispanic children: Emotional support as a moderator. *Journal of Marriage and Family*, 64 (1), 40–53. <https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2002.00040.x>

- Mojon-Azzi, S. M., & Sousa-Poza, A. (2011). Hypertension and life satisfaction: Analysis using data from the Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe. *Applied Economics Letters*, 18 (2), 183–187. <https://doi.org/10.1080/13504850903508291>
- Muhammad, R. (2015). The influence of parents educational level on secondary school students academic achievements in district Rajanpur. *Journal of Education and Practice*, 6 (16), 76–79. <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1079955.pdf>
- Niedzwiedz, C. L., Katikireddi, S. V., Pell, J. P., & Mitchell, R. (2014). The association between life course socioeconomic position and life satisfaction in different welfare states: European comparative study of individuals in early old age. *Age and Ageing*, 43 (3), 431–436. <https://doi.org/10.1093/ageing/afu004>
- Pakalniškienė, V. (2008). *Harsh or inept parenting, youth characteristics and later adjustment*. Doctoral dissertation. Örebro University.
- Puvill, T., Kusumastuti, S., Lund, R., Mortensen, E., Slaets, J., Lindenbergand, J., & Westendorp R. (2019). Do psychosocial factors modify the negative association between disability and life satisfaction in old age? *PLoS ONE*, 14 (10). <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0224421>
- Sachs-Ericsson, N., Medley, A. N., Kendall-Tackett, K., & Taylor, J. (2011). Childhood abuse and current health problems among older adults: The mediating role of self-efficacy. *Psychology of Violence*, 1 (2), 106–120. <https://doi.org/10.1037/a0023139>
- Serbin, L. A., & Karp, J. (2004). The intergenerational transfer of psychosocial risk: Mediators of vulnerability and resilience. *Annual Review of Psychology*, 55 (1), 333–363. <https://doi.org/10.1146/annurev.psych.54.101601.145228>
- Skerytė-Kazlauskienė, M., Mažulytė, E. ir Eimontas, J. (2015). Psichologinės savijautos, trauminės patirties ir įveikos įverčiai visose tyrimo dalyvių grupėse. Iš D. Gailienė (sud.), *Gyvenimas po lūžio: kultūrinių traumų psichologiniai padariniai* (p. 36–46). Vilnius: Eugrimas.
- Solé-Auró, A., & Cortina, C. (2019). Exploring the role of family ties on life satisfaction in later life in Europe. *Journal of Family Research*, 31 (2), 180–198. <https://doi.org/10.3224/zff.v31i2.04>
- Stern, Y. (2002). What is cognitive reserve? Theory and research application to the reserve concept. *Journal of International Neuropsychological Society*, 8 (3), 448–460. <http://dx.doi.org/10.1017/S1355617702813248>
- Stern, Y. (2009). Cognitive reserve. *Neuropsychologia*, 47 (10), 2015–2028. <https://doi.org/10.1016/j.neuropsychologia.2009.03.004>
- Talbot, N. L., Chapman, B., Conwell, Y., McCollum, K., Franus, N., Cotescu, S., & Duberstein, P. R. (2009). Childhood sexual abuse is associated with physical illness burden and functioning in psychiatric patients 50 years of age and older. *Psychosomatic Medicine*, 71 (4), 417–422. <https://doi.org/10.1097/PSY.0b013e318199d31b>
- Tuokko H. A., & Smart, C. M. (2018). *Neuropsychology of cognitive decline: A developmental approach to assessment and intervention*. The Guilford Press.
- van der Hal-van Raalte, E., van IJzendoorn, M. H., & Bakermans-Kranenburg, M. J. (2007). Quality of care after early childhood trauma and well-being in later life: Child Holocaust survivors reaching old age. *American Journal*

of *Orthopsychiatry*, 77 (4), 514–522. <https://doi.org/10.1037/0002-9432.77.4.514>

- von dem Knesebeck, O., Hyde, M., Higgs, P., Kupfer, A., & Siegrist, J. (2005). Quality of Life and Well-being. In A. Börsch-Supan, A. Brugiavini, H. Jürges, J. Mackenbach, J. Siegrist, G. Weber (Eds.), *Health, Ageing and Retirement in Europe – First Results from the Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe* (pp. 199–203). Mannheim Research Institute for the Economics of Aging (MEA).
- Vygotskij, L. S. (1984). Problema vozrosta. In L. S. *Vygotskij sobranie sochinenij* (pp. 245–268). Moskva Pedagogika.
- Wiggins, R. D., Netuveli, G., Hyde, M., Higgs, P., & Blane, D. (2008). The evaluation of a self-enumerated Scale of Quality of Life (CASP-19) in the context of research on ageing: A combination of exploratory and confirmatory approaches. *Social Indicators Research*, 89 (1), 61–77. <https://doi.org/10.1007/s11205-007-9220-5>
- Yourman, L. C., Lee, S. J., Schonberg, M. A., Widera, E. W., & Smith, A. K. (2012). Prognostic indices for older adults: A systematic review. *JAMA*, 307 (2), 182–192. <https://doi.org/10.1001/jama.2011.1966>

Notes

- 1 Išsamesnė metodologinė 7-os bangos duomenų (doi: 10.6103/SHARE.w7.710) informacija pateikta Börsch-Supan (2020).